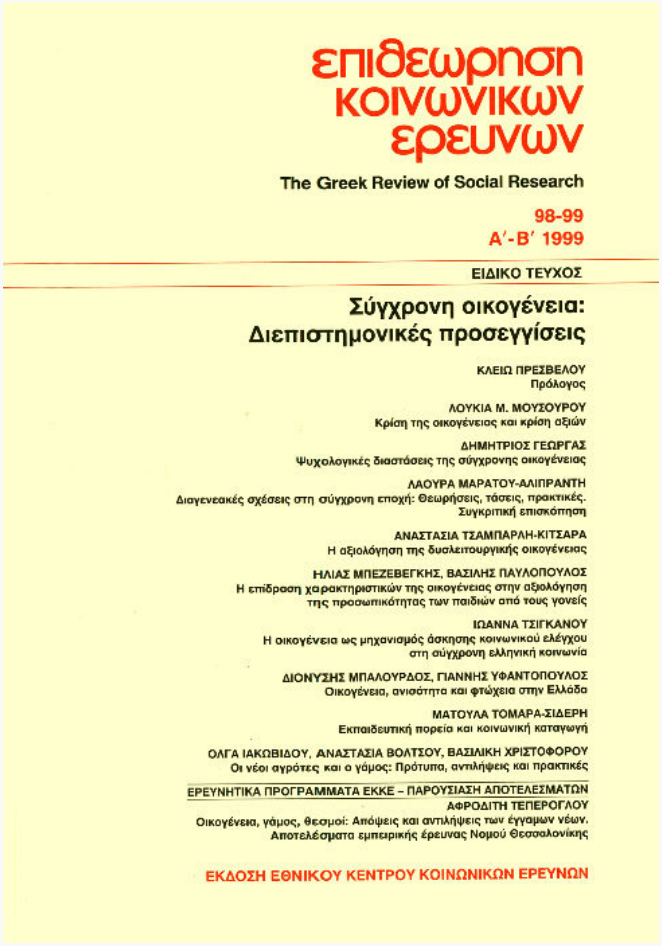
ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

The Greek Review of Social Research

Vol 98 (1999)

98-99 Α'-Β': Ειδικό τεύχος: Σύγχρονη οικογένεια: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις

Ψυχολογικές διαστάσεις της σύγχρονης οικογένειας

Δημήτριος Γεώργας

doi: 10.12681/grsr.741

Copyright © 1999, Δημήτριος Γεώργας

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0.

To cite this article:

Γεώργας Δ. (1999). Ψυχολογικές διαστάσεις της σύγχρονης οικογένειας. *The Greek Review of Social Research*, *98*, 21–47. https://doi.org/10.12681/grsr.741

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 28/03/2024 12:49:20

Επιθ. Κοιν. Ερευνών, 98-99, 1999, 21-47

*Δημήτριος Γεώργας**

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι σκοποί του άρθρου αυτού είναι τρεις: Πρώτον, να παρουσιαστούν συνοπτικά οι κύριες θεωρητικές προσεγγίσεις στο χώρο της οικογένειας, οι οποίες διατυπώθηκαν από τις κοινωνικές επιστήμες. Δεύτερον, να προτείνει μια θεώρηση, στα πλαίσια της διαπολιτιστικής ψυχολογίας, που να συνδέει τα στοιχεία: οικολογικές συνθήκες, κοινωνικοί θεσμοί, οικογενειακά σχήματα, και ψυχολογικές μεταβλητές. Τρίτον, να παρουσιαστούν ευρήματα από έρευνες που έχουν διεξαχθεί από τον Τομέα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών με αντικείμενο την επίδραση των προαναφερθέντων στοιχείων σε ψυχολογικές μεταβλητές, όπως οι οικογενειακές αξίες, οι συναισθηματικοί δεσμοί, κ.ά..

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Κοινωνιολογία και οικογένεια

Ο κοινωνικός θεσμός της οικογένειας αποτελεί, ιστορικά, αντικείμενο μελέτης της κοινωνιολογίας. Στο τέλος του 19ου αιώνα, τα έργα του Engels (1884) και του Morgan (1887) υιοθέτησαν την προσέγγιση της ιστορικής εξέλιξης των διαφόρων σχημάτων της οικογένειας σε συνάρτηση με τις παραγωγικές δυνάμεις και τις παραγωγικές σχέσεις (Τσαούσης, 1983, σ. 462). Η θεωρία του Durkheim (1888, 1892) με την έννοια της προοδευτικής συστολής προσδιορίζει με νομοτελειακή σειρά τη διαδοχή συγκεκριμένων σχημάτων της οικογένειας κατά την εξέλιξη της ανθρωπότητας, συνδέοντας έτσι τις μεταβολές αυτές με το μετασχηματισμό της κοινωνίας: από την αρχαϊκή μορφή της στο χωριό, από

* Καθηγητής στον Τομέα Ψυχολογίας του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής, Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

το χωριό στην πόλη, από την πόλη στο κράτος. Πρόκληση για την ψυχολογία αποτελεί η άποψη του Durkheim, ότι η ψυχολογία ως επιστήμη δεν προσφέρεται για την ανάλυση της δομής της οικογένειας, διότι οι κοινωνικοί θεσμοί και τα γεγονότα διαδραματίζουν πολύ πιο καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της δομής της οικογένειας από τα φυσικά πρόσωπα, δηλαδή τους γονείς.

Οι «μεγάλες» κοινωνιολογικές θεωρίες της οικογένειας, και ιδιαίτερα του Durkheim, κυριάρχησαν κατά τα πρώτα 40 χρόνια του 20ού αιώνα μέχρι τη δεκαετία του '40, οπότε, σύμφωνα με τη Segalen (1986, σ. 22), οι Γάλλοι κοινωνιολόγοι της οικογένειας, όπως ο Levi-Strauss (1947), έστρεψαν το ενδιαφέρον τους προς την αμερικανική κοινωνιολογία και την κοινωνική ανθρωπολογία για την ανεύρεση θεωριών και μεθοδολογιών.

Η θεωρία της κοινωνιολογίας της οικογένειας, η οποία επηρέασε τη σύγχρονη άποψη για τη δομή και τη λειτουργία της αστικής οικογένειας, είναι αυτή του Αμερικανού Talcott Parsons (1943, 1949, 1965). Η κοινωνία ορίζεται ως είδος οργανισμού, που αντιστέκεται σε τυχόν μεταβολές που προέρχονται από εξωτερικές πιέσεις, όπως οι οικονομικές μεταβολές και η αστικοποίηση, ώστε να διατηρεί τους θεσμούς της σε κατάσταση ισορροπίας. Σύμφωνα με τη θεωρία του Parsons (Τσαούσης, 1983, σ. 461), η εξελικτική διαδικασία της διαρθρωτικής διαφοροποίησης εξηγεί γιατί η παραδοσιακή εκτεταμένη οικογένεια σε αγροτικές κοινωνίες ασκούσε σχεδόν όλες τις λειτουργίες – οικονομικές, εκπαιδευτικές, θρησκευτικές, μέχρι και νομικές, με την έννοια της επιβολής κυρώσεων σε παραβάτες. Εξηγεί, στη συνέχεια, γιατί, κατά την εκβιομηχάνιση της κοινωνίας, το οργανωμένο σύγχρονο κράτος ανέλαβε τις λειτουργίες αυτές της εκτεταμένης οικογένειας. Η μεταβολή της κοινωνίας και η ανάληψη, από εξειδικευμένους φορείς, λειτουργιών που ανήκαν στην οικογένεια είχαν ως αποτέλεσμα το μετασχηματισμό της δομής της οικογενειακής μονάδας από εκτεταμένη σε πυρηνική, καθώς και την αναπροσαρμογή των λειτουργιών της οικογένειας.

Ένα αποτέλεσμα της αναπροσαρμογής του σχήματος της οικογένειας, σύμφωνα με τον Parsons, από το εκτεταμένο σχήμα στον αγροτικό χώρο στο πυρηνικό σχήμα στον αστικό χώρο, είναι η γεωγραφική κινητικότητα των μελών της οικογένειας. Συνέπεια της γεωγραφικής απομόνωσης της πυρηνικής οικογένειας αποτελεί η ψυχολογική απομόνωση ανάμεσα στα μέλη της νεοτοπικής πυρηνικής οικογένειας και στα υπόλοιπα συγγενικά πρόσωπα της εκτεταμένης οικογένειας.

Άλλη προσέγγιση στο χώρο της κοινωνιολογίας της οικογένειας ήταν του Burgess (1926) που πρότεινε την έννοια της *συμβολικής αλληλεπίδρασης*. Ο Burgess υιοθετεί μια ψυχολογική προσέγγιση, ορίζοντας την οικογένεια ως «...σύνολο αλληλεπίδρασης προσωπικοτήτων» (σ. 5). Με τον όρο αυτόν, ο Burgess εννοεί τη σχέση ατόμων και κοινωνίας, την επίδραση των μελών της οικογένειας στην κοινωνικοποίηση και στη διαμόρφωση της προσωπικότητας των παιδιών, και στη διαμόρφωση του σχήματος της οικογένειας. Άλλες προσεγγίσεις συμπεριλαμβάνουν τη μελέτη της κοινωνικής δύναμης όσον αφορά το ρόλο του πάτερα και της μητέρας (Safilios-Rothschild, 1970· Zelditch, 1955).

Κοινωνική ανθρωπολογία και οικογένεια

Η συμβολή της κοινωνικής/πολιτιστικής ανθρωπολογίας προσθέτει τη *διαπολιτιστική* διάσταση στη μελέτη της δομής και της λειτουργίας της οικογένειας. Η καταγραφή και η ανάλυση παραλλαγών των σχημάτων της οικογένειας σε πολλές κοινωνίες, σε διαφορετικές μορφές πολιτισμού, αποτελεί ουσιαστική προσφορά της κοινωνικής ανθρωπολογίας στη θεωρία της οικογένειας.

Ένας αποδεκτός από την κοινωνική ανθρωπολογία ορισμός της οικογένειας (Levinson, Malone, 1980) είναι του Murdock (1949, σ. 1): «Η οικογένεια αποτελεί κοινωνική ομάδα με χαρακτηριστικά την κατοίκηση στον ίδιο χώρο, την οικονομική συνεργασία και την αναπαραγωγή». Ο Murdock επισημαίνει, με βάση τη μελέτη 250 μικρών κοινωνιών σ' όλο τον κόσμο, ότι «η πυρηνική οικογένεια αποτελεί οικουμενικό σχήμα κοινωνικής ομαδοποίησης. Είτε ως αυτόνομο σχήμα οικογένειας, είτε ως βασική μονάδα με την οποία σχηματίζονται πιο σύνθετες μορφές οικογένειας, η μορφή της πυρηνικής οικογένειας υπάρχει ως σαφής και έντονα λειτουργική ομάδα σε κάθε κοινωνία» (1949, σ. 2).

Η παραπάνω διαπίστωση του Murdock συνδέεται άμεσα με τον κεντρικό άξονα της εισήγησης αυτής, που αντιτίθεται στην παρσονική θεώρηση της απόλυτης συνάφειας ανάμεσα στο σχήμα της πυρηνικής οικογένειας και τον αστικό χώρο και της εκτεταμένης οικογένειας με τον αγροτικό χώρο. Θα προσπαθήσω να δείξω ότι η παρσονική αυτή θεώρηση έχει οδηγήσει σε πολλά μεθοδολογικά σφάλματα και λανθασμένες ερμηνείες στη μελέτη της οικογένειας. Για παράδειγμα, η διαπίστωση κατά πόσο μια οικογένεια είναι πυρηνική ή εκτεταμένη αποτελεί σύνθετο και συχνά δυσεπίλυτο πρόβλημα στα πλαίσια μιας οποιασδήποτε ερευνητικής προσέγγισης. Ωστόσο, οι περισσότεροι ερευνητές της οικογένειες βασίζονται κυρίως σε δομικά στοιχεία, δηλαδή σε ατελείς μετρήσεις της

κατοίκησης, και παραλείπουν σημαντικά λειτουργικά στοιχεία, που αφορούν ψυχολογικές διαστάσεις.

Ένα άλλο εννοιολογικό σφάλμα που παρατηρείται στη διάκριση ανάμεσα στην πυρηνική και την εκτεταμένη οικογένεια αφορά τις φάσεις της οικογενειακής ζωής. Ορισμένοι θεωρούν ότι το σχήμα της πυρηνικής ή της εκτεταμένης οικογένειας είναι σταθερό. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια του κύκλου ζωής της οικογένειας, μπορεί σε μία φάση η εκτεταμένη οικογένεια να αποτελείται από τον «πατριάρχη» της οικογένειας και τις οικογένειες των παντρεμένων γιων με τα εγγόνια. Μετά το θάνατο του πατριάρχη, ο κάθε παντρεμένος γιος με τα ανήλικα παιδιά του αποτελεί μια πυρηνική οικογένεια και βρίσκεται στο αρχικό στάδιο σχηματισμού μιας δικής του εκτεταμένης οικογένειας, κάτι που είναι ενδεχόμενο οι συγκυρίες να μην επιτρέψουν να επιτευχθεί. Το κλασικό σχήμα της εκτεταμένης οικογένειας, δηλαδή, ενδέχεται να έχει διάρκεια ζωής 20 μέχρι 30 χρόνια σε κάποιο συγκεκριμένο οικογενειακό κύκλο (Stanton, 1995· Καυταντζόγλου, 1988) και, αντίθετα, την υπόλοιπη περίοδο το οικογενειακό σχήμα να είναι πυρηνικής μορφής.

Ψυχολογία και οικογένεια

Όπως είναι γνωστό, η ψυχολογία εστιάζει το ενδιαφέρον της κυρίως στη μελέτη ψυχολογικών ιδιοτήτων του ανθρώπου. Ο κορμός της ψυχολογικής γνώσης αφορά φαινόμενα, όπως η αντίληψη, η μνήμη, η νόηση, η προσωπικότητα, η κοινωνική συμπεριφορά, η ανάπτυξη των ψυχολογικών αυτών φαινομένων κατά τα εξελικτικά στάδια της ζωής, κ.ά.. Το επιστημολογικό στοιχείο που διαφοροποιεί την ψυχολογία από τις συγγενείς κοινωνικές επιστήμες, όπως η κοινωνιολογία και η κοινωνική ανθρωπολογία, είναι η έννοια των *ατομικών διαφορών*. Δηλαδή, παρότι η ψυχολογία, ως κοινωνική και βιολογική επιστήμη, επιδιώκει την ανεύρεση της νομοτέλειας που διέπει ψυχολογικά φαινόμενα, έχει έναν δεύτερο, εξίσου σημαντικό, σκοπό: την ιδιογραφική μελέτη του ατόμου.

Η ανασκόπηση της ιστορίας της ψυχολογίας θα μας έδειχνε ότι όλοι σχεδόν οι κλάδοι της ψυχολογίας ενδιαφέρονται κυρίως για ψυχολογικά φαινόμενα που αφορούν το μεμονωμένο πρόσωπο και ελάχιστα για το ρόλο της οικογένειας και των ευρύτερων κοινωνικών συστημάτων στη διαμόρφωση ψυχολογικών μεταβλητών. Ακόμα και η κοινωνική ψυχολογία, η οποία έχει ως αντικείμενο μελέτης – εκτός των άλλων – τη δυναμική της μικρής ομάδας, μόνον πρόσφατα ενδιαφέρθηκε συστηματικά για το ρόλο της οικογένειας (Levine, Moreland, 1992). Η κλινική ψυχολογία – σε συνδυασμό με την ψυχιατρική – και, ειδικότερα, ο

κλάδος της οικογενειακής ψυχοθεραπείας, τα τελευταία 30 χρόνια, αποτελεί μια εξαίρεση.

Η οικογένεια, ως αντικείμενο μελέτης, φαίνεται να ανήκει θεματολογικά στον κλάδο της εξελικτικής ψυχολογίας. Οι Patterson, McNeal, Hawkins & Phelps (1967) μελέτησαν συγκεκριμένες μορφές συμπεριφοράς επιθετικών παιδιών προς τους γονείς τους και τις αντιδράσεις των γονέων τους στις συμπεριφορές αυτές, με σκοπό να προσδιοριστούν οι μορφές συμπεριφοράς των γονέων που ενδέχεται να «ενισχύουν» την επιθετική συμπεριφορά του παιδιού. Ο Bandura (1977) και ο Rotter (1954) θεωρούν την οικογένεια ως παρεμβαλλόμενη μεταβλητή ανάμεσα στη συμπεριφορά του προσώπου και στο περιβάλλον. Επί πλέον, η αλληλεπίδραση νεογέννητου-μητέρας και βρέφους-μητέρας είναι ένας τομέας έρευνας ο οποίος έδωσε σημαντική ώθηση στην ανάπτυξη της γνωστικής ψυχολογίας ως κυρίαρχου ρεύματος στην ψυχολογία τα τελευταία 30 χρόνια (Bell, 1968· Schaffer, 1977· Kaye, 1977· Beebe, Stern & Jaffe, 1979· Stern, 1971). Ωστόσο, στις έρευνες και στις θεωρήσεις αυτές δεν έχουν προσδιοριστεί συγκεκριμένα μοντέλα ή τύποι της οικογένειας.

Από το άλλο μέρος, η προσφορά του κλάδου της οικογενειακής θεραπείας στη διατύπωση θεωριών της οικογένειας είναι πολύ σημαντική για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι η εντόπιση διαφορετικών σχημάτων της «παθολογικής» οικογένειας. Ο δεύτερος είναι ο προσδιορισμός συνδέσεων ανάμεσα στις μορφές οικογενειών και στις μορφές συμπεριφοράς των μελών της. Η έννοια *διπλός δεσμός* των Bateson και Jackson (1956) αποτέλεσε ριζοσπαστική τομή στο χώρο της ψυχοθεραπείας, διότι εισήγαγε την έννοια της *πληροφορίας* και οδήγησε το ενδιαφέρον του θεραπευτή στο φαινόμενο της ανταλλαγής μηνυμάτων, πληροφοριών ανάμεσα στα πρόσωπα, αντί της παραδοσιακής έμφασης σε βιολογικές παρορμήσεις ή το παρελθόν του ατόμου και των οικογενειακών σχέσεων. Επομένως, το αντικείμενο της θεραπείας παύει να είναι το μεμονωμένο άτομο και γίνεται η οικογένεια ως ενιαίο σύστημα, οι αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στα μέλη της, οι πληροφορίες που εκπέμπουν τα μέλη, η αντίληψη των πληροφοριών και η ανατροφοδότηση καθώς και οι φαύλοι κύκλοι που δημιουργούνται από το σύστημα επικοινωνίας. Δημιουργούνται, έτσι, διαφορετικά σχήματα «παθολογικών οικογενειών».

Πρέπει να σημειωθεί, επίσης, ότι οι θεωρίες αυτές της οικογένειας παρουσιάζουν μια ερμηνεία διαφορετική από την άποψη του Durkheim (1921) για τον απόλυτο καθορισμό του είδους της οικογένειας από τους κοινωνικούς θεσμούς. Οι σύγχρονες θεωρίες της οικογένειας οι

οποίες προέρχονται από τη θεραπεία της οικογένειας εξηγούν πώς οι αλληλεπιδράσεις των μελών ενδέχεται να διαμορφώνουν διάφορα σχήματα της οικογένειας. Η θεωρία των γενικών συστημάτων, δηλαδή, δεν είναι αιτιοκρατική θεωρία, αλλά, αντίθετα, εξηγεί πώς μεταβολές στο όλο σύστημα ενδέχεται να προέρχονται από στοιχεία σε διάφορα σημεία του συστήματος – στην προκειμένη περίπτωση, από ψυχολογικές σχέσεις.

Κοινωνική υποστήριξη και η πυρηνική οικογένεια

Ίσως η πιο ισχυρή ώθηση για την αναθεώρηση των εννοιών της πυρηνικής και της εκτεταμένης οικογένειας προέρχεται από τις εμπειρικές έρευνες στο χώρο της *κοινωνικής υποστήριξης*. Στη δεκαετία του '60, η ιατρική και η ψυχολογία προέβησαν σε σημαντικές ανακαλύψεις, όσον αφορά τη συνάφεια ανάμεσα στο ψυχοκοινωνικό στρες και την εμφάνιση ψυχοσωματικών αντιδράσεων. Οι πρωτοποριακές μελέτες των Rahe και Holmes (1964) έδειξαν ότι δυσάρεστα γεγονότα και απώλειες στην οικογένεια, όπως θάνατος ή σοβαρή ασθένεια μέλους της οικογένειας, οικονομικά προβλήματα κ.ά., ενδέχεται να αποτελέσουν στρεσσογόνα γεγονότα. Επίσης, σύμφωνα με τη θεωρία «Γενικό Σύνδρομο Προσαρμογής» του Selye (1956), μια παρατεταμένη περίοδος υψηλού επιπέδου άγχους, όταν δηλαδή σε σύντομο χρονικό διάστημα συσσωρεύονται αρκετά στρεσσογόνα γεγονότα, μπορεί να προκαλέσει ψυχοσωματικά και ψυχολογικά προβλήματα.

Η διαπίστωση αυτή για τη σύνδεση στρες και ψυχοσωματικών αντιδράσεων ώθησε ερευνητές να αναζητήσουν παρεμβατικές μεθόδους μείωσης των επιπτώσεων του στρες. Έρευνες εστιάστηκαν σε πρόσωπα του κοινωνικού περίγυρου – δηλαδή, στο κοινωνικό πλέγμα – τα οποία θα μπορούσαν να υποστηρίξουν ψυχολογικά τον πάσχοντα. Βρέθηκε ότι η *κοινωνική υποστήριξη*, δηλαδή, ο αριθμός των προσώπων, η συγγένειά τους και η ποιότητα της σχέσης μπορούν να απαλύνουν τον ψυχολογικό πόνο του πάσχοντος και να μετριάσουν τις δυσάρεστες επιπτώσεις του στρες.

Ανακαλύφθηκε, παρεμπιπτόντως, ότι, πράγματι, υπάρχουν δίκτυα ανθρώπων, οι περισσότεροι συγγενείς, με τους οποίους τα μέλη της πυρηνικής οικογένειας διατηρούν στενές σχέσεις, όχι μόνον κάτω από συνθήκες ανάγκης, αλλά και σε καθημερινή βάση. Ένα σημαντικό συμπέρασμα από τις μελέτες αυτές ήταν ότι ο προσδιορισμός του σχήματος της οικογένειας ως εκτεταμένης ή πυρηνικής – με κύριο κριτήριο την κατοίκηση στο ίδιο σπίτι – ήταν ανακριβής. Οι έρευνες αυτές που διεξήχθησαν σε πολλές χώρες κατέληξαν στο αδιαμφισβήτητο συμπέ-

ρασμα ότι οι περισσότεροι κάτοικοι της μεγάλης αστικής πόλης στις μεγάλες βιομηχανικές κοινωνίες της βόρειας Ευρώπης και βόρειας Αμερικής δεν είναι απομονωμένοι, όπως υποστήριξε ο Parsons. Αντίθετα, ο κάτοικος της πόλης ζει μέσα σε κάποιο πλέγμα ανθρώπων – οι περισσότεροι συγγενείς –, επικοινωνεί τακτικά μαζί τους, τους επισκέπτεται και τους παρέχει βοήθεια ή δέχεται την υποστήριξή τους σε ώρες ανάγκης.

Σε έρευνά μας (Γεώργας & Δραγώνα, 1988), στην οποία χρησιμοποιήθηκαν συγκεκριμένες μετρήσεις κοινωνικής υποστήριξης, δεν βρέθηκαν διαφορές ανάμεσα σε οικογένειες που κατοικούσαν στην Αθήνα και την επαρχία. Η Segalen (1986) αναφέρει πολλές έρευνες σε αστικές περιοχές της Γαλλίας και της Αγγλίας, όπου τα αποτελούμενα από συγγενείς κοινωνικά πλέγματα προσφέρουν διαρκή υποστήριξη σε μέλη πυρηνικών οικογενειών. Σε μελέτη με αφρικανο-αμερικανικές πυρηνικές και μονογονεϊκές οικογένειες σε αστικές περιοχές της Αμερικής, βρέθηκε ότι οι οικογένειες αυτές υποστηρίζονται από τις ευρείες οικογένειές τους (Jayakody, Chatters & Taylor, 1993). Η Segalen προσθέτει ότι οι σύγχρονοι Γάλλοι κοινωνιολόγοι της οικογένειας δεν ομιλούν πλέον για την «κρίση της οικογένειας». Θεωρούν πια ως δεδομένη την αλληλεγγύη και τη συμπαράσταση ανάμεσα στις τρεις γενεές της οικογένειας και μελετούν τους τρόπους με τους οποίους διατηρείται η αλληλεξάρτηση αυτή.

Σύγχρονες τάσεις στην ανάλυση της εξέλιξης της οικογένειας

Οι σύγχρονες τάσεις μελέτης της οικογένειας προέρχονται τόσο από την κοινωνιολογία της οικογένειας, όσο από την πολιτιστική ανθρωπολογία, την ψυχολογία και την ψυχιατρική.

Η Segalen (1986, 1996) υποστηρίζει ότι σύγχρονες ιστορικές αναλύσεις και μελέτες ανθρωπολόγων και κοινωνιολόγων παρουσιάζουν μια εικόνα για την πυρηνική οικογένεια στην Ευρώπη, μετά τον 16ο αιώνα, η οποία διαφέρει ριζικά από τις κλασικές αναλύσεις για την κοινωνιολογία της οικογένειας, όπως αυτή του Durkheim. Πιστεύει ότι δεν ευσταθούν τα συμπεράσματα της κλασικής ιστορικής-κοινωνιολογικής ανάλυσης, σύμφωνα με τα οποία η εκβιομηχάνιση στην Ευρώπη επέφερε τη μετανάστευση του ατόμου στις μεγάλες πόλεις, με αποτέλεσμα την απομόνωση της πυρηνικής οικογένειας από την ευρεία του οικογένεια. Σύμφωνα με τη Segalen, κάτω από συνθήκες πολέμου, επιδημιών αλλά και εκβιομηχάνισης, οι δυσχερείς συνθήκες οδηγούσαν σε *αύξηση* της αλληλοϋποστήριξης ανάμεσα στους συγγενείς. Ως παράδειγμα αναφέρει την ανάλυση μητρώων σε μικρές κοινότητες στην Αγγλία στον 16ο, 17ο, και 18ο αιώνα, η οποία δείχνει ότι, παρά το ολιγάριθμο των

μελών της οικογένειας που κατοικούσαν σε πυρηνική μορφή, η ανάλυση της λειτουργίας των οικογενειών δείχνει την ύπαρξη συστημάτων αλληλοβοήθειας και στενής σύνδεσης ανάμεσα σε πυρηνικές οικογένειες, οι οποίες αποτελούσαν υποσυστήματα μιας ευρείας οικογένειας.

Η Segalen παραπέμπει ενδεικτικά (1986, σ. 30) στον Anderson (1971), ο οποίος αναλύει την απογραφή του πληθυσμού το έτος 1851 σε πόλη της Αγγλίας κατά τη βιομηχανική επανάσταση. Οι οικονομικές συνθήκες, η εργασία, π.χ., σε εργοστάσια, είχαν ως αποτέλεσμα την *αύξηση* του αριθμού των μελών της οικογένειας που κατοικούσαν στο ίδιο σπιτικό – γονείς, παντρεμένα παιδιά και εγγόνια – και όχι την απομόνωση της πυρηνικής οικογένειας, όπως θα προέβλεπαν οι κοινωνιολογικές θεωρίες τις οικογένειας. Η ανάγκη εργασίας της μητέρας με μικρά παιδιά, μαζί με τη φτώχεια, την έλλειψη περίθαλψης για τα ανήλικα παιδιά, το υψηλό κόστος αγοράς ή ενοικίασης σπιτιού, οδήγησε την παντρεμένη κόρη ή το γιο στην αναζήτηση βοήθειας από τους γονείς. Τέλος, υποστηρίζει ότι η ανάλυση της παρσονικής μορφής πυρηνικής οικογένειας ως αυτάρκους οικονομικής μονάδας, σε συνδυασμό με ατομιστικές αξίες και την ανεξαρτησία των παιδιών, αποτελεί κοινωνιολογική *ιδεολογία* (σ. 3). Υποστηρίζει, επίσης, ότι η αναπαραγωγή της ιδεολογίας αυτής συνδέεται με την a priori αποδοχή πολλών κοινωνιολόγων της οικογένειας, ότι στην πυρηνική οικογένεια η *οικία* μειώνεται σε αριθμό μελών και ότι οι δεσμοί ανάμεσα στους συγγενείς έχουν χαλαρώσει.

Συμπερασματικά, φαίνεται ότι η ουσία της θεωρίας του Parsons και, συγκεκριμένα, το στοιχείο της απομόνωσης της πυρηνικής οικογένειας από την εκτεταμένη οικογένεια και οι επιπτώσεις της απομόνωσης αυτής αμφισβητούνται από σύγχρονους κοινωνιολόγους, ιστορικούς της κοινωνιολογίας και ιστορικούς της ανθρωπολογίας. Πορίσματα από σύγχρονες μελέτες στο χώρο της ψυχολογικής υποστήριξης οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι προβλέψεις του Parsons και άλλων κοινωνιολόγων για την απομόνωση της πυρηνικής οικογένειας και την εκχώρηση των λειτουργιών της εκτεταμένης οικογένειας στους κοινωνικούς φορείς δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Ο Uzoka (1979, σ. 1096) χαρακτηρίζει τη θεωρία του Parsons ως «μύθο».

ΘΕΩΡΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΕΠΙΔΡΑΣΗΣ ΤΩΝ ΣΧΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΣΕ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, αντικείμενο της ψυχολογίας αποτελεί κυρίως η μελέτη ψυχολογικών διεργασιών και λιγότερο το πώς συνδέονται οι ψυχολογικές αυτές διεργασίες με συγκεκριμένα στοι-

χεία του κοινωνικού και του φυσικού περιβάλλοντος. Παρ' όλο που ο όρος «περιβάλλον» αποτελεί αναπόσπαστη έννοια της ψυχολογίας, η ψυχολογία συνήθως δεν τον προσδιορίζει με διαφοροποιημένο, διαρθρωτικό τρόπο. Από τη μια μεριά, η κλασική πειραματική ψυχολογία ορίζει το περιβάλλον σε «μικροσκοπικό» επίπεδο, δηλαδή ως κάποιο συγκεκριμένο ερέθισμα. Από την άλλη μεριά, συνηθίζεται σε ψυχολογικές μελέτες να ορίζεται το περιβάλλον με γενικευμένο, ασαφή τρόπο, με έννοιες όπως «το περιβάλλον», «η κοινωνία», ή «αστική περιοχή», «αγροτική περιοχή». Υπάρχει, ωστόσο, καινούργιος κλάδος της ψυχολογίας, η Οικολογική Ψυχολογία, σκοπός της οποίας είναι να προσδιορίσει τις συνδέσεις ανάμεσα στα στοιχεία του κοινωνικού και φυσικού περιβάλλοντος και, επίσης, να προσδιορίσει τις σχέσεις ανάμεσα σε αυτά τα περιβαλλοντικά στοιχεία και στις ψυχολογικές διεργασίες (Berry, 1976, 1979· Γεώργας, 1986α· Georgas, 1988, 1993).

Υπάρχει, επίσης, και ο σχετικά καινούργιος κλάδος της Διαπολιτιστικής Ψυχολογίας (Triandis & Vassiliou, 1972, 1986· Segall, Dasen, Berry & Poortinga, 1993), ο οποίος πραγματεύεται τη μελέτη ψυχολογικών φαινομένων σε διαφορετικά περιβάλλοντα – σε διαφορετικές κοινωνίες ή πολιτισμούς. Η διαπολιτιστική ψυχολογία, η οποία παρουσιάζει ορισμένα κοινά εννοιολογικά και μεθοδολογικά στοιχεία με την κοινωνική ανθρωπολογία, προσφέρει τη δυνατότητα να διερευνηθεί κατά πόσο διαφοροποιείται ένα ψυχολογικό φαινόμενο, π.χ. η προσωπικότητα, σε διαφορετικά περιβάλλοντα ή κατά πόσο υπάρχουν ομοιότητες στη δομή της ψυχολογικής αυτής ιδιότητας σε διαφορετικό φυσικό και πολιτιστικό πλαίσιο.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η μελέτη ενός φαινομένου σε μία και μόνον κοινωνία, όπως, για παράδειγμα, του θεσμού της οικογένειας και, ειδικότερα, των διαφορετικών σχημάτων της, δεν μπορεί για μεθοδολογικούς λόγους να διαλευκάνει όλες τις παραλλαγές που υπάρχουν. Απαιτείται μια συγκριτική μέθοδος που θα επιτρέπει την εξέταση όλου του εύρους των οικογενειακών τύπων σε κοινωνίες που έχουν διαφορετικά δομικά στοιχεία και διαφορετικούς πολιτισμούς. Η διαπολιτιστική μέθοδος επιτρέπει να ελεγχθεί ο βαθμός με τον οποίο ψυχολογικές μεταβλητές ενδέχεται να επηρεάζονται από διαφορετικά σχήματα της οικογένειας και όχι από την τυχόν μεσολάβηση άλλων κοινωνικών μεταβλητών μιας συγκεκριμένης χώρας.

Το οικολογικό πλαίσιο

Η κατεύθυνση των αλληλένδετων σχέσεων – από το άτομο προς το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον – διαφέρει από την κλασική προ-

σέγγιση της κοινωνιολογίας, η οποία, όπως εξηγήθηκε προηγουμένως, δίνει έμφαση στους θεσμούς της κοινωνίας.

Από τους πρώτους ψυχολόγους που χρησιμοποίησαν τον όρο «οικολογική ψυχολογία» είναι ο Barker (1968, 1987). Ο Barker τόνισε τη σημασία του τόπου και του χρόνου στον οποίο βρίσκεται το πρόσωπο – δηλαδή, το οικολογικό πλαίσιο – για τη μελέτη και ανάλυση της κοινωνικής του συμπεριφοράς. Η πιο εμπεριστατωμένη και τεκμηριωμένη οικολογική θεωρία είναι του John Berry (1975, 1976, 1979, 1980).

Οι συνεργάτες μου και εγώ έχουμε εκπονήσει μια οικολογική-κοινωνική θεώρηση (Γεώργας, 1986a· Georgas, 1988, 1993), η οποία μπορεί να φανεί χρήσιμη για μια πιο συστηματική ταξινόμηση των στοιχείων του φυσικού και του κοινωνικού περιβάλλοντος. Η θεώρηση αυτή, η οποία βασίζεται στο μοντέλο του Berry, αποτελείται από: 1) το οικολογικό πλαίσιο, 2) το κοινωνικό-πολιτιστικό πλαίσιο, 3) τους δεσμούς με πρόσωπα και ομάδες στη μικρή κοινότητα, 4) την οικογένεια, και 5) τις ψυχολογικές διαστάσεις του προσώπου.

Στοιχεία του οικολογικού - κοινωνικού μοντέλου

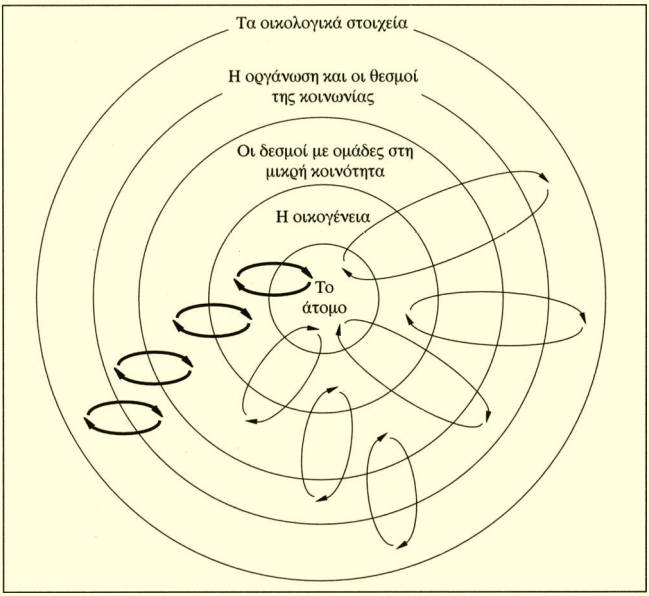
Το *οικολογικό* πλαίσιο αποτελείται από στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος, όπως οι κλιματολογικές και γεωγραφικές συνθήκες, χωροταξικά στοιχεία της πόλης κ.λπ.. Η πρωτοποριακή προσφορά του Berry (1966, 1971) στη θεωρία της οικολογικής προσέγγισης ήταν η διαπίστωση ότι στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος συνδέονται με διαφορετικές μορφές γνωστικών διεργασιών.

Το *κοινωνικό-πολιτιστικό* πλαίσιο αναφέρεται σε θεσμούς της κοινωνίας: το οικονομικό σύστημα, τους πολιτικούς και νομικούς θεσμούς, το εκπαιδευτικό σύστημα, το θρήσκευμα και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Ο Γερμανός κοινωνιολόγος Toennies (1957) ονόμασε τους θεσμούς αυτούς *Gesellschaft*, διότι αναφέρονται σε αφηρημένες έννοιες – σε κοινωνιολογικές επινοήσεις.

Οι *δεσμοί με άτομα και ομάδες στη μικρή κοινότητα* αναφέρονται στην ποσότητα και την ποιότητα της αλληλεπίδρασης του προσώπου με σημαντικές, για το ίδιο, ομάδες και πρόσωπα στη μικρή κοινότητα όπου κατοικεί και στην ανάπτυξη κοινωνικών δικτύων. Ο Toennes θεωρεί ότι η κοινότητα αναφέρεται στην πραγματική, λειτουργική ζωή του άμεσου κοινωνικού περιβάλλοντος.

ΣΧΗΜΑ 1

Τοπολογική παράσταση του Οικολογικού Ψυχολογικού Προτύπου (Γεώργας, 1986)

Η *οικογένεια* μελετάται ως θεσμός ξεχωριστά από τις άλλες κοινωνικές ομάδες.

Ο κεντρικός κύκλος συμβολίζει *ψυχολογικές* μεταβλητές, π.χ. εαυτός, στάσεις, προσωπικότητα, γνωστικές διεργασίες κ.λπ..

Η αναπαράσταση του μοντέλου με ομόκεντρους κύκλους υποδηλώνει τον τοπολογικό χαρακτήρα της θεώρησης (Lewin, 1951). Η χρήση τοπολογικών εννοιών υποδηλώνει, επίσης, ότι οι σχέσεις ανάμεσα στα στοιχεία του μοντέλου δεν είναι αποκλειστικά μονόδρομης κατεύθυνσης, δηλαδή σχέσεις αιτίου-αιτιατού, αλλά σχέσεις αλληλεπίδρασης. Παρ' όλο που το μοντέλο προτείνει την υπόθεση ότι τα στοιχεία του φυσικού και του κοινωνικού περιβάλλοντος διαμορφώνουν τη συμπεριφορά του προσώπου, το πρόσωπο, με τη σειρά του, επηρεάζει τη συμπεριφορά της

οικογένειας, της κοινότητας κ.λπ., δηλαδή, η σχέση αυτή είναι αμφίδρομη. Επομένως, το μοντέλο περιλαμβάνει και κάποιες αρχές της θεωρίας των γενικών συστημάτων.

Το οικολογικό-κοινωνικό μοντέλο έχει χρησιμοποιηθεί σε προσπάθεια ανάλυσης της ελληνικής κοινωνίας – διάρθρωσή της και σύγχρονη ιστορία της –, της ελληνικής οικογένειας και των οικογενειακών αξιών (Γεώργας, 1986α, 1990· Georgas, 1988, 1993). Η ανάλυση αυτή παρουσιάζεται στο επόμενο μέρος της εισήγησης αυτής.

ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Τρίτος σκοπός του άρθρου αυτού είναι η περιγραφή της δομής και λειτουργίας της παραδοσιακής ελληνικής οικογένειας, η ανάλυση της μεταβολής της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας ως αποτελέσματος των κοινωνικών μεταβολών και η περιγραφή των επιπτώσεων αυτών των αλλαγών σε οικογενειακές αξίες και σε άλλες ψυχολογικές μεταβλητές.

Η ανάλυση αυτή βασίζεται σε έρευνες του Τομέα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν με την πολύτιμη βοήθεια πολλών συνεργατών και φοιτητών τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια. Θα παρουσιάσουμε έρευνες με φοιτητές (Γεώργας, 1986β· Georgas, 1989· Γεώργας, Γκαρή, Χριστακοπούλου, Μυλωνάς & Παπαλόη, υπό δημοσίευση· Παπαδήμου, υπό δημοσίευση), με μαθητές λυκείου και γυμνασίου (Γεώργας, 1990), με τους γονείς τους από αστικά κέντρα αλλά και μικρές κοινότητες (Georgas, 1991). Έχουμε επίσης πραγματοποιήσει έρευνες με ελληνικές οικογένειες μεταναστών σε Ολλανδία, Γερμανία και Καναδά (Georgas, Berry, Shaw, Christakopoulou & Mylonas, 1996), αλλά και με παλιννοστούντες μαθητές από ΗΠΑ, Καναδά, Αυστραλία και, πιο πρόσφατα, με Βορειοηπειρώτες και Πόντιους (Γεώργας & Παπαστυλιανού, 1993· Georgas & Papastylianou, 1994, 1996). Έχουμε μελετήσει τις αξίες παιδιών μικτών γάμων στην Ελλάδα (Georgas & Kalantzi, 1992). Έχουμε μελετήσει επίσης τις αξίες των Ελλήνων από την οπτική γωνία της διαπολιτιστικής ψυχολογίας (Γεώργας, Χριστακοπούλου, Μυλωνάς & Schwartz, 1992· Triandis et al., 1986) συγκρίνοντας έτσι τις αξίες μας με αυτές άλλων κοινωνιών. Έχουμε μελετήσει, τέλος, άλλες διαστάσεις της οικογένειας, π.χ. τη συναισθηματική απόσταση ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας (Georgas, Christakopoulou, Poortinga, Goodwin, Angleitner, A. & Charalambous, 1997), τη δομή της αστικής οικογένειας και διαστάσεις της λειτουργίας της ελληνικής οικογένειας (Georgas, 1993).

Η ελληνική αγροτική εκτεταμένη οικογένεια

Ο χαρακτηριστικός τύπος της ελληνικής παραδοσιακής αγροτικής οικογένειας ήταν η πατριαρχική-εκτεταμένη, όπως την έχουν περιγράψει πολλοί Έλληνες και αλλοδαποί κοινωνιολόγοι, ανθρωπολόγοι, ψυχολόγοι, ψυχίατροι κ.ά., η οποία χαρακτηρίζεται από την αυστηρή ιεράρχηση των ρόλων των μελών της (Τσοποτός, 1912· Βασιλείου, 1966· Πανταζόπουλος, 1958, 1967· Campbell, 1964· Campbell & Sherrard, 1968· du Boulay, 1974· Friedl, 1963· Lee, 1966· Peristiany, 1965· Triandis & Vassiliou, 1972· Zakinthinos, 1976· Εμμανουήλ κ.ά, 1976· Τσαούσης, 1983· Κατάκη, 1984, 1995· Δουμάνη, 1983· Doumanis, 1983· Καυταντζόγλου, 1988· Μουσούρου, 1976, 1981, 1983, 1985, 1989· Μαράτου-Αλιπράντη, 1993· Λαμπίρη-Δημάκη, 1984· Cassia, 1992, κ.ά.).

Οικολογική-κοινωνική ανάλυση της ελληνικής οικογένειας

Οι κοινωνικές μεταβολές στη χώρα μας τα τελευταία 50 χρόνια έχουν περιγραφεί από πολλούς κοινωνικούς επιστήμονες, και οι μεταβολές αυτές έχουν χρησιμοποιηθεί στο οικολογικό-κοινωνικό μας μοντέλο (Γεώργας, 1986α, 1990, 1993).

Οικολογικά στοιχεία

Ως προς τα οικολογικά στοιχεία, ένα κύριο χαρακτηριστικό της χώρας μας ήταν οι μικρές, απομονωμένες κοινότητες σε ορεινές περιοχές και στα νησιά. Όμως, το μεγάλο κύμα της εσωτερικής μετανάστευσης κατά τις δεκαετίες του '50 και '60, από τις μικρές κοινότητες της επαρχίας προς τις αστικές περιοχές, κυρίως την Αθήνα, έχει αλλάξει την κατανομή του πληθυσμού και τον τρόπο κατοικίας.

Οικονομικά στοιχεία

Η αλλαγή τρόπου επιβίωσης – το οικονομικό στοιχείο του μοντέλου – είχε ως επακόλουθο τη μείωση της παραδοσιακής απασχόλησης του Έλληνα στη γεωργία, στην αλιεία και σε μικρές βιοτεχνίες και, αντίστροφα, την αύξηση, κυρίως σε αστικές περιοχές, της απασχόλησης στη βιομηχανία, σε μεγάλες επιχειρήσεις, στο δημόσιο, στον τουρισμό και γενικότερα στην προσφορά υπηρεσιών. Οι αλλαγές στον τρόπο επιβίωσης είχαν επιπτώσεις και σε άλλες παραμέτρους του μοντέλου.

Άλλοι κοινωνικοί θεσμοί

Παρατηρούμε αλλαγές στους πολιτικούς θεσμούς, στο νομικό καθεστώς και στο εκπαιδευτικό σύστημα με τη σημαντική άνοδο του μορ-

φωτικού επιπέδου παιδιών και ενηλίκων. Ίσως, από τις πιο καθοριστικές μεταβολές τα τελευταία χρόνια είναι η εξάπλωση των μέσων μαζικής επικοινωνίας και ειδικότερα η βαθιά εισχώρηση της τηλεόρασης στο σπίτι.

Δεσμοί με πρόσωπα στην κοινότητα

Η ελληνική βιβλιογραφία έχει τεκμηριώσει τις στενές σχέσεις του προσώπου με σημαντικά, για το ίδιο, άτομα και ομάδες στη μικρή κοινότητα – δηλαδή, με τα μέλη της εκτεταμένης οικογένειας, με φιλικές οικογένειες, με τους «δικούς μας ανθρώπους», που συνδέονται συνήθως με δεσμούς, όπως ο γάμος, η βάπτιση των παιδιών κ.ά., και δημιουργούν έτσι πλέγματα αμοιβαίων υποχρεώσεων που ενώνουν τα μέλη της ευρύτερης αυτής εσω-ομάδας σε στιγμές ανάγκης και στην εξυπηρέτηση κοινών συμφερόντων.

Η οικογένεια

Τέλος, συνέπεια αυτών των μεταβολών, όπως επίσης έχει μελετηθεί από πολλούς κοινωνικούς επιστήμονες, είναι η μεταβολή της δομής της οικογένειας από την εκτεταμένη στην πυρηνική. Θα επιστρέψουμε στο ζήτημα αυτό αργότερα, στο κατά πόσο δηλαδή η σύγχρονη πυρηνική οικογένεια στην Αθήνα είναι πράγματι πυρηνική.

Οικογενειακές αξίες

Ένα αντικείμενο των ερευνών μας είναι οι οικογενειακές αξίες που είναι συναφείς με την παραδοσιακή ελληνική αγροτική εκτεταμένη οικογένεια. Η μεθοδολογική προσέγγιση χρησιμοποίησε παραδοσιακές οικογενειακές αξίες ως μέτρο σύγκρισης, έτσι ώστε ο βαθμός διαφωνίας ή συμφωνίας με τις παραδοσιακές αυτές αξίες να αποτελέσει το δείκτη της τάσης εκσυγχρονισμού των αξιών. Η στατιστική μέθοδος της παραγοντικής ανάλυσης κατηγοριοποίησε τις αξίες σε ενότητες (Γεώργας, 1986β).

Σε όλες τις μελέτες μας, με διαφορετικούς πληθυσμούς, με εφήβους, με φοιτητές, με δασκάλους, με μητέρες και πατέρες, με μετανάστες κ.ά, μόνο σε μία διάσταση προκύπτουν αντικρουόμενες απόψεις (Γεώργας, 1986β· Georgas, 1989, 1991· Μπαφίτη, υπό δημοσίευση· Παπαδήμου, υπό δημοσίευση). Η διάσταση αυτή ονομάστηκε «Ιεραρχικοί ρόλοι του πατέρα και της μητέρας», και οι σχετικές αξίες είναι σαφώς της παραδοσιακής αγροτικής εκτεταμένης οικογένειας, όπως: ο πατέρας πρέπει να είναι ο αρχηγός της οικογένειας, ...να κουμαντάρει τα χρήματα του

σπιτιού, ...να είναι ο χρηματοδότης, ...να δίνει προίκα στην κόρη του, η μητέρα πρέπει να ζει για τα παιδιά της, ...να δέχεται τις αποφάσεις του πατέρα, ...να συμφωνεί με τη γνώμη του πατέρα, ...να ψηφίζει όπως ο πατέρας, ...και η θέση της είναι στο σπίτι.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ιεραρχικοί ρόλοι του πατέρα και της μητέρας

Μ.Ο.	*Αξίες*
2,67	ο πατέρας πρέπει να είναι ο αρχηγός της οικογένειας
2,19	...να κουμαντάρει τα χρήματα του σπιτιού
2,65	...να είναι ο χρηματοδότης
2,29	...να δίνει προίκα στην κόρη του
2,68	η μητέρα πρέπει να ζει για τα παιδιά της
1,94	...να δέχεται τις αποφάσεις του πατέρα
2,26	...να συμφωνεί με τη γνώμη του πατέρα
2,12	...η θέση της είναι στο σπίτι

.....1..... .....2..... .....3..... .....4..... .....5.....

Διαφωνώ απόλυτα — Συμφωνώ απόλυτα

Σε όλες τις έρευνες αυτές βρέθηκε ότι οι νέοι γενικά απορρίπτουν τις αξίες αυτές, σε σύγκριση με τους γονείς. Ο Πίνακας 1 παραθέτει, ενδεικτικά, τους μέσους όρους των αξιών αυτών από την πρόσφατη έρευνα της Παπαδήμου (υπό δημοσίευση) με 1300 άτομα, ηλικίας από 18 μέχρι 80, από όλη την Ελλάδα. Τα κορίτσια, έφηβες και φοιτήτριες, απορρίπτουν πολύ περισσότερο τις αξίες αυτές από ό,τι τα αγόρια. Οι μητέρες, παρ' όλο που δεν τις απορρίπτουν, δεν συμφωνούν τόσο με τις αξίες αυτές όσο οι πατέρες. Απορρίπτουν περισσότερο ή διαφωνούν κάπως με τις αξίες αυτές οι κάτοικοι της Αθήνας σε σύγκριση με κατοίκους μικρών πόλεων στην επαρχία. Οι μετανάστες διαφωνούν πολύ περισσότερο με τις αξίες αυτές από ό,τι αυτοί που ζουν στην Ελλάδα (Georgas κ.ά., 1996).

Μια ενδεχόμενη ερμηνεία θα μπορούσε να είναι ότι οι πρόσφατες κοινωνικές αλλαγές και η εσωτερική μετανάστευση είχαν ως αποτέλεσμα το μετασχηματισμό της δομής της οικογένειας και των λειτουργιών της, διότι η δομή της εκτεταμένης πολυμελούς οικογένειας είναι λειτουργική σε αγροτικό περιβάλλον, ενώ δεν είναι λειτουργική στο αστι-

κό περιβάλλον. Επομένως, συμπαρασύρονται και οι συνδεδεμένες με την εκτεταμένη οικογένεια αξίες με συνέπεια να απορρίπτονται αυτές από τη νέα γενεά. Η ερμηνεία αυτή, η οποία είναι σύμφωνη με το μοντέλο του Parsons, καταλήγει στο ότι μεταβάλλεται η δομή της εκτεταμένης οικογένειας, με αποτέλεσμα να απορρίπτονται οι συναφείς με τη δομή αυτή αξίες και, επίσης, να υιοθετείται στις αστικές περιοχές η δομή της πυρηνικής οικογένειας με ατομιστικές αξίες. Θα πρέπει, ωστόσο, τα ευρήματα αυτά να ερμηνευθούν σε συνάρτηση με τα ευρήματα από τις άλλες δύο κατηγορίες οικογενειακών αξιών.

Η δεύτερη κατηγορία αξιών ονομάστηκε «Ευθύνες των γονέων προς τα παιδιά», με αξίες, όπως: οι γονείς δεν πρέπει να μαλώνουν μπροστά στα παιδιά τους, ...πρέπει να μαθαίνουν στα παιδιά να φέρονται σωστά, πρέπει να είμαστε φιλότιμοι, τα προβλήματα της οικογένειας λύνονται μέσα στην οικογένεια, η μητέρα πρέπει να είναι σύμβουλος, η μόρφωση και επαγγελματική κατάρτιση είναι η καλύτερη προίκα για τη γυναίκα (βλ. Πίνακα 2).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ευθύνες των γονέων προς τα παιδιά

Μ.Ο.	*Αξίες*
4,82	οι γονείς δεν πρέπει να μαλώνουν μπροστά στα παιδιά τους
4,91	...πρέπει να μαθαίνουν στα παιδιά να φέρονται σωστά
4,77	τα προβλήματα της οικογένειας λύνονται μέσα στην οικογένεια
4,45	η μόρφωση και η κατάρτιση είναι η καλύτερη προίκα για τη γυναίκα

Μια τρίτη κατηγορία οικογενειακών αξιών ονομάστηκε «Υποχρεώσεις παιδιών προς οικογένεια και συγγενείς», με αξίες, όπως: τα παιδιά έχουν την υποχρέωση να φροντίσουν τους γονείς όταν γεράσουν, ...να δουλεύουν για να βοηθούν την οικογένεια, ...να βοηθούν στις δουλειές του σπιτιού, ...να σέβονται τους παππούδες, ...να διατηρούν καλές σχέσεις με συγγενείς (βλ. Πίνακα 3).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Υποχρεώσεις παιδιών προς την οικογένεια και τους συγγενείς

Μ.Ο.	*Αξίες*
4,43	τα παιδιά έχουν την υποχρέωση να φροντίσουν τους γονείς όταν γεράσουν
4,26	...να υπακούουν τους γονείς τους
4,58	...να βοηθούν στις δουλειές του σπιτιού
4,79	...να σέβονται τους παππούδες
4,19	...να διατηρούν καλές σχέσεις με τους συγγενείς

Το γενικό συμπέρασμα, λοιπόν, από την ανάλυση των τριών αυτών ενοτήτων αξιών είναι ότι, αντίθετα με την ενότητα «Ιεραρχικοί ρόλοι του πατέρα και της μητέρας», οι αξίες που αναφέρονται σε «Ευθύνες των γονέων προς τα παιδιά», όπως και σε «Υποχρεώσεις παιδιών προς οικογένεια και συγγενείς», *δεν απορρίφθηκαν* από εφήβους και φοιτητές, αλλά, αντίθετα, οι νέοι συμφώνησαν με τις αξίες αυτές.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι έφηβοι και οι φοιτητές δεν απορρίπτουν συλλήβδην όλες τις παραδοσιακές αξίες της εκτεταμένης οικογένειας, αλλά μόνον αυτές που έχουν σχέση με την αυστηρή ιεράρχηση των ρόλων του πατέρα και της μητέρας, με τον απόλυτο έλεγχο από μέρους του άνδρα των οικονομικών του σπιτιού, τον αυταρχικό ρόλο του πατέρα και την υποδεέστερη θέση της μητέρας. Απορρίπτονται οι οικογενειακές αξίες οι οποίες σχετίζονται με την *κοινωνική δύναμη* στην οικογένεια (Shehan & Lee, 1960· Blood & Wolfe, 1960· Safilios-Rothschild, 1970), και πιο συγκεκριμένα με την εξουσία του πατέρα-άνδρα σε αγροτικές κοινωνίες να ελέγχει απόλυτα τη μητέρα-γυναίκα. Επομένως, τα ευρήματα των ερευνών μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι σύγχρονοι έφηβοι και νέοι συμφωνούν, τόσο στην Αθήνα όσο και στην επαρχία, με παραδοσιακές αξίες της εκτεταμένης αγροτικής οικογένειας σχετικές με αλληλοβοήθεια, με σεβασμό, με υποχρεώσεις προς γονείς και συγγενείς, κ.ά..

Τα παραπάνω ευρήματα συνάδουν με αντίστοιχα ευρήματα διαπολιτιστικών ερευνών που συγκρίνουν τους Έλληνες με άλλους λαούς ως προς τις αξίες τους. Από τους πιο σημαντικούς τομείς της διαπολιτιστικής ψυχολογίας τα τελευταία 18 χρόνια είναι το ζήτημα των ατομιστικών και των συλλογικών αξιών. Η μελέτη, σε περίπου 50 χώρες, του Ολλανδού Hofstede (1980) τοποθετεί τους Έλληνες να κλίνουν προς την κατεύθυνση των συλλογικών αξιών. Ο Τριάντης (Triandis κ.ά., 1986) κατέληξε ότι, σε κλίμακα ατομιστικών-συλλογικών αξιών, η Ελλάδα βρίσκεται σε μεσαία θέση, ούτε, δηλαδή, κοντά στις ατομιστικές αξίες της βόρειας Αμερικής ή της βόρειας Ευρώπης αλλά ούτε κοντά στις συλλογικές αξίες των Κινέζων. Στις έρευνες του Schwartz (1994), που πραγματοποιήθηκαν σε περισσότερες από 30 χώρες, οι Έλληνες καταλαμβάνουν πάλι μια μεσαία θέση στην κλίμακα, δηλαδή ανάμεσα στις συλλογικές και στις ατομιστικές αξίες (Γεώργας, Χριστακοπούλου, Μυλωνάς & Schwartz, 1992).

Ψυχολογικές διαστάσεις της δομής και λειτουργίας της ελληνικής οικογένειας

Οι προαναφερθείσες έρευνες βασίστηκαν σε μετρήσεις μόνον ψυχολογικών μεταβλητών – κυρίως των αξιών, χωρίς, ωστόσο, να μελετηθεί η δομή της οικογένειας. Ανέκυψε, λοιπόν, η ανάγκη να διερευνήσουμε λεπτομερώς στοιχεία της δομής και της λειτουργίας της ελληνικής οικογένειας. Στο έργο αυτό βοήθησαν ιδιαίτερα οι έρευνες της Μουσούρου (1985, 1989).

Η Μουσούρου (1989) διαπίστωσε ότι 38% των Αθηναίων κατοικούν με τα παιδιά τους, 22% κατοικούν στην ίδια γειτονιά, 11% στην ίδια κοινότητα και 41% στην ίδια πόλη, αποτελέσματα που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι σε έρευνες της δομής και λειτουργίας της πυρηνικής και της εκτεταμένης οικογένειας θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στο λειτουργικό στοιχείο της γεωγραφικής εγγύτητας των μελών της ευρείας οικογένειας. Σε μια αξιόλογη, πρωτοποριακή στον τόπο μας, εμπειρική έρευνα της εποχής αυτής, με αντιπροσωπευτικό δείγμα οικογενειών, ο Βασιλείου (1966) βρήκε ότι περίπου 65% των αθηναϊκών οικογενειών ήταν πυρηνικής μορφής, ποσοστό εντυπωσιακά μεγάλο για την εποχή εκείνη. Το εύρημα αυτό μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η αθηναϊκή οικογένεια είχε ήδη αστικοποιηθεί σε βαθμό αντίστοιχο με τα μεγάλα αστικά κέντρα της βόρειας Αμερικής και της βόρειας Ευρώπης. Τριάντα χρόνια αργότερα, και μετά από πολλές εμπειρικές έρευνες, μπορούμε να εντοπίσουμε ποιο ήταν το μεθοδολογικό σφάλμα σ' αυτή την έρευνα: δεν ρωτήθηκαν πού κατοικούν οι υπόλοιποι συγγενείς.

Σε ερευνά μας (Γεώργας, Γκαρή, Χριστακοπούλου, Μυλωνάς & Παπαλόη, υπό δημοσίευση) με φοιτητές, βρέθηκαν αποτελέσματα αντίστοιχα με αυτά της Μουσούρου (βλ. Πίνακα 4). Μετρήσαμε (Γεώργας, Γκαρή, Χριστακοπούλου, Μυλωνάς, Παπαλόη, υπό δημοσίευση) στοιχεία της δομής της οικογένειας στην Αθήνα με την ερώτηση «με ποια συγγενικά πρόσωπα του οικογενειακού περιβάλλοντας κατοικούν κοντά». Τα αποτελέσματα είναι αντίστοιχα με αυτά της Μουσούρου, η οποία χρησιμοποίησε διαφορετικά άτομα και μεγαλύτερο δείγμα. Τα ευρήματα των ερευνών μας έδειξαν ότι ένα σημαντικό ποσοστό των οικογενειών κατοικεί σε παρακείμενους χώρους ή σπίτια, όπως συμβαίνει και στο παραδοσιακό χωριό (βλ. Πίνακα 4). Στην Αθήνα, οικογένειες που φαινομενικά παρουσιάζονται ως πυρηνικές (διότι κατοικούν στο διαμέρισμα μόνον ο πατέρας, η μητέρα και τα ανήλικα παιδιά) έχουν σε διπλανό διαμέρισμα ή σε διπλανό σπίτι ή στην ίδια γειτονιά στενούς συγγε-

νείς, δηλαδή πεθερικά, παππούδες, θείους, ξαδέλφια κ.ά.. Το συμπέρασμα, λοιπόν, είναι ότι στην Αθήνα έχει διατηρηθεί, με κάποια μορφή, ο παραδοσιακός τρόπος διαμονής της εκτεταμένης οικογένειας στο χωριό, με το να κατοικούν οι στενοί συγγενείς σε παρακείμενα διαμερίσματα και κατοικίες ή στην ίδια συνοικία. Έχουμε, δηλαδή, όσον αφορά την κατοίκηση, μια μεταφορά της μορφής της εκτεταμένης οικογένειας από το χωριό στο αθηναϊκό διαμέρισμα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Σχετικές συχνότητες γεωγραφικής εγγύτητας με τα πρόσωπα της ευρείας οικογένειας

Γεωγραφική εγγύτητα κατοικίας	*παππούδες / γιαγιάδες*	*θείοι / θείες*	*ξαδέλφια*
	%	%	%
Στο ίδιο σπίτι	20,0	1,0	1,5
Στο απέναντι πάνω / κάτω, διπλανό διαμέρισμα	14,8	15,3	15,6
Στο απέναντι σπίτι/ πολυκατοικία	3,3	2,9	3,5
Στην ίδια γειτονιά	10,3	15,8	14,6
Στην ίδια συνοικία	15,6	28,7	26,6
Κατοικούν μακριά	36,1	36,3	38,2
	100,1	100,0	100,0

Στην πρόσφατη έρευνα της Παπαδήμου (υπό δημοσίευση), η εικόνα της γεωγραφικής εγγύτητας των μελών της ευρείας οικογένειας είναι συναφής με των άλλων ερευνών. Μελετήθηκε, επίσης, στις έρευνες αυτές η συχνότητα των προσωπικών επαφών με συγγενικά πρόσωπα. Σαφής είναι η εικόνα των συχνών προσωπικών και τηλεφωνικών επαφών.

Εκτός από στοιχεία της δομής της οικογένειας στην Αθήνα, προσπαθήσαμε να αναλύσουμε και άλλα στοιχεία της λειτουργίας της αθηναϊκής οικογένειας. Ρωτήσαμε για θέματα συναφή με την οικονομική υποστήριξη των φοιτητών από μέρους των γονέων, σχέσεις με συγγενείς κ.ά.. Τα αποτελέσματα δίνουν μια εικόνα στενής σχέσης και οικονομικής υποστήριξης των νέων από μέρους των γονέων.

Επομένως, η εικόνα που σχηματίζεται από τα ευρήματα των ερευνών αυτών δεν συμφωνεί με τη θεωρία του Parsons για την απομόνωση της πυρηνικής οικογένειας στον αστικό χώρο, τουλάχιστον όσον αφορά την Αθήνα. Δείχνει, επίσης, ότι η έννοια «κατοικία», αν ορισθεί διαφορετικά στον αστικό χώρο, δηλαδή όχι με τη στενή έννοια της κατοίκησης στο

ίδιο σπίτι, αλλά με την έννοια της εγγύτητας, οδηγεί σε διαφορετικά συμπεράσματα για τη συχνότητα της πυρηνικής οικογένειας στον αστικό χώρο.

Έχουμε μελετήσει επίσης τις διαστάσεις αυτές σε διαπολιτιστική μελέτη σε Κύπρο, Γερμανία, Αγγλία, και Ολλανδία (Georgas κ.ά., 1997). Ζητήθηκε από τους ερωτώμενους-φοιτητές να σημειώσουν σε κλίμακες τη συναισθηματική απόσταση που νιώθουν απέναντι σε: μητέρα, πατέρα, αδέλφια, παππούδες, θείους και ξαδέλφια, και να αναφέρουν την εγγύτητα κατοικίας, τη συχνότητα επισκέψεων και τη συχνότητα τηλεφωνικής επικοινωνίας με τα πρόσωπα αυτά. Χωρίσαμε τα πρόσωπα σε δύο κατηγορίες: μέλη της πυρηνικής οικογένειας και άλλοι συγγενείς. Σημαντικό εύρημα είναι ότι δεν εντοπίσθηκαν διαφορές για όλες τις μεταβλητές αυτές στις πέντε χώρες ανάμεσα στα μέλη τις πυρηνικής οικογένειας. Αντίθετα, στην Ελλάδα και την Κύπρο, η συναισθηματική απόσταση με τα μέλη της εκτεταμένης οικογένειας ήταν πιο μικρή, με περισσότερες τηλεφωνικές επικοινωνίες και επισκέψεις από ό,τι στην Αγγλία, Γερμανία και Ολλανδία. Δύο είναι τα συμπεράσματα, στα οποία καταλήγουμε: Πρώτον, δεν φάνηκε να υπάρχουν διαφορές στις μεταβλητές αυτές ανάμεσα στις πυρηνικές οικογένειες στις χώρες αυτές. Δεύτερον, παρ' όλο που οι σχέσεις με τους συγγενείς στην Ελλάδα και την Κύπρο βρέθηκε να είναι πιο στενές, τα δεδομένα από την Αγγλία, Γερμανία και Ολλανδία έδειξαν ότι υπάρχουν σχέσεις με τα μέλη της ευρείας οικογένειας και σ' αυτές τις χώρες, σε σημείο που θα ήταν δύσκολο να υποστηρίζει κανείς ότι δεν λειτουργεί στις χώρες αυτές ο θεσμός της ευρύτερης οικογένειας. Σε δεύτερη φάση, το ερευνητικό αυτό πρόγραμμα θα επεκταθεί σε περίπου 20 χώρες, από τις πέντε ηπείρους.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κλείνοντας την εισήγηση αυτή, θα ήθελα να παραθέσω ορισμένα γενικά συμπεράσματα.

Πρώτον, το σχήμα της αγροτικής οικογένειας στην Ελλάδα φαίνεται να εκλείπει σταδιακά, όπως έχουν περιγράψει πολλοί Έλληνες κοινωνικοί επιστήμονες, διότι μειώνεται η παραδοσιακή μορφή της οικογενειακής γεωργικής απασχόλησης. Δεν έχει εκλείψει, ωστόσο, το σχήμα της εκτεταμένης ελληνικής οικογένειας στην Αθήνα. Αν λάβουμε υπ' όψη ένα εξαιρετικής σημασίας ψυχολογικό στοιχείο της σημερινής ελληνικής οικογένειας, όπως είναι οι αξίες, καθώς επίσης και η γεωγραφική εγγύ-

τητα και οι προσωπικές επαφές, είναι σαφέστατο ότι, λειτουργικά, η ελληνική οικογένεια διατηρεί ακόμα τη φυσιογνωμία της εκτεταμένης οικογένειας, σε ένα έντονα αστικό περιβάλλον. Παρ' όλο που μεταβάλλονται οι οικογενειακές αξίες, τελικά οι νέοι δεν απορρίπτουν συλλήβδην όλες τις αξίες της εκτεταμένης οικογένειας. Απορρίπτονται κυρίως οι αξίες οι σχετικές με την κλασική-πατριαρχική αγροτική οικογένεια και, συγκεκριμένα, ο αυταρχικός ρόλος του πατέρα και η παθητική υποταγή της μητέρας. Αντίθετα, σημαντικές οικογενειακές αξίες, όπως είναι οι σχέσεις στην οικογένεια και οι υποχρεώσεις των παιδιών προς την οικογένεια και τους συγγενείς, εξακολουθούν να έχουν ισχύ ακόμη και στη νεότερη γενιά.

Δεύτερον, το παρσονικό σχήμα της πυρηνικής οικογένειας σε αστικές περιοχές, ακόμα και στις βιομηχανικά αναπτυγμένες πόλεις της δυτικής Ευρώπης και της βόρειας Αμερικής, με την ψυχολογική απομόνωση των μελών της από τα άλλα μέλη της εκτεταμένης οικογένειας, θεωρείται μύθος από πολλούς σύγχρονους κοινωνιολόγους της οικογένειας. Όπως υπάρχουν διαφορετικά σχήματα της εκτεταμένης οικογένειας σε όλο τον κόσμο, π.χ. η πολυγαμική, η αγροτική εκτεταμένη οικογένεια, με την αυστηρή ιεράρχηση των ρόλων του πατέρα και της μητέρας, των αγοριών και των κοριτσιών, στον αστικό χώρο – περίπου 45% του πληθυσμού της γης ζει σε αστικές περιοχές – φαίνεται να έχει δημιουργηθεί ένα διαφορετικό σχήμα της εκτεταμένης οικογένειας, στο οποίο τα μέλη της διατηρούν συχνές επαφές και η αλληλεγγύη είναι καθημερινό φαινόμενο.

Τρίτον, η ψυχολογία έχει σημαντικό ρόλο να διαδραματίσει στη διερεύνηση της δομής και της λειτουργίας της οικογένειας. Η διαπολιτιστική προσέγγιση προσφέρει μια μεθοδολογία η οποία επιτρέπει τη σύγκριση σχημάτων της οικογένειας σε διαφορετικές κοινωνίες και μειώνει το εγωκεντρικό σφάλμα της διερεύνησης σε μία μόνον κοινωνία. Η οικολογική μέθοδολογία συνδέει τα επί μέρους σχήματα της οικογένειας τόσο με κοινωνικούς θεσμούς και στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος όσο και με ψυχολογικές διεργασίες. Η ανάλυση της δομής – δηλαδή, του αριθμού, των ρόλων και των θέσεων των μελών της οικογένειας – οδηγεί στην καταγραφή των ποικίλων σχημάτων της οικογένειας. Ωστόσο, οι λειτουργίες – δηλαδή, η κατοίκηση, η οικονομική απασχόληση και, επίσης, η μορφή των σχέσεών τους – αποτελούν, κατά τη γνώμη μου, το κλειδί για την κατανόηση των κωδικών διαφοροποίησης των σχημάτων της οικογένειας.

Η πρόκληση για την ψυχολογία είναι να επικεντρώσει τις προσπάθειές της στις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας. Η ψυχολογία θα πρέπει να διερευνήσει τις συναρτήσεις ανάμεσα στα ποικίλα σχήματα της οικογένειας και τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στα μέλη, και, τελικά, στις επιπτώσεις που έχουν τα στοιχεία αυτά στη διαμόρφωση της προσωπικότητας, των στάσεων, των αξιών, της συμπεριφοράς και άλλων ψυχολογικών μεταβλητών των μελών της οικογένειας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Anderson M., 1971, *Family structure in XIXth century Lancashire*, Cambridge Studies in Sociology, no. 5., Cambridge, Cambridge U. Press.

Bandura A., 1977, *Social learning theory*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall.

Barker R. G., 1968, *Ecological psychology*, Stanford, CA, Stanford U. Press.

Barker R. G., 1987, «Prospecting in environmental psychology: Oskaloosa revisited», στο D. Stokols, I. Altman (επ.), *Handbook of Environmental Psychology* (vol. 2, σ. 1413-32), Chichester, Wiley.

Βασιλείου Γ., 1966, *Διερευνήσεις μεταβλητών υπεισερχομένων εις την ψυχοδυναμικήν της ελληνικής οικογενείας*, Αθήνα, Αθηναϊκόν Ινστιτούτον του Ανθρώπου.

Bateson G., Jackson D. D., Haley J., Weakland J., 1956, «Toward a theory of schizophrenia», *Behavioral Science*, 1, σ. 251-264.

Beebe B., Stern D., Jaffe J., 1979, «The kinesic rhythm of mother-infant interactions», στο A.W. Siegman, S. Feldstein (επ.), *Of speech and time*, Hillsdale, NJ, Erbaum.

Bell R. Q., 1968, «A reinterpretation of the direction of effects in studies of socialization», *Psychological Review*, 75, σ. 81-95.

Berry J. W., 1966, «Temne and Eskimo perceptual skills», *International Journal of Psychology*, 1, σ. 207-229.

Berry J. W., 1971, «Ecological and cultural factors in spatial perceptual development», *Canadian Journal of Behavioural Science*, 3, σ. 324-336.

Berry J. W., 1975, «An ecological approach to cross-cultural psychology», *Netherlands Journal of Psychology*, 30, σ. 51-84.

Berry J. W., 1976, *Human ecology and cognitive style: Comparative Studies in Cultural and Psychological Adaptation*, New York, Wiley.

Berry J. W., 1979, «A cultural ecology of social behavior», στο L. Berkowitz (επ.), *Advances in Experimental Social Psychology*, New York, Academic.

Berry J. W., 1980, «Ecological analyses for cross-cultural psychology», στο N. Warren (επ.), *Studies in Cross-Cultural psychology*, London, Academic.

Blood R. O., Wolfe D. M., 1960, *Husbands and wives: The Dynamics of married living*, New York, Free Press.

Burgess E. W., 1926, «The family as a unity of interacting personalities»., *Family*, 7, σ. 3-9.

Campbell J. K., 1964, *Honour, family and patronage: A study of institutions and moral values in a Greek mountain community*, Oxford, Clarendon.

Campbell J. K., Sherrard P., 1968, *Modern Greece*, London, Ernest Bern.

Cassia P. S., 1992, *The Making of the Modern Greek Family*, Cambridge, Cambridge University Press.

Δουμάνη Μ., 1983, *Η Ελληνίδα μητέρα άλλοτε και σήμερα*, Αθήνα, Κέδρος.

Doumanis M., 1983, *Mothering in Greece: From collectivism to individualism*, New York, Academic.

Du Boulay J., 1974, *Portrait of a Greek mountain village*, Oxford, Clarendon.

Durkheim E., 1888, «Introduction à la sociologie de la famille», *Annales de la Faculté des Lettres de Bordeaux*, 10.

Durkheim E., 1921, 1892, «La famille conjugale», *Revue Philosophique de la France et de l' Etranger*, 90, σ. 1-14.

Εμμανουήλ Α., Παπανούτσος Ε., Αγουρίδης Σ., Σκορίνη Φ., Χριστοδούλου Γ., 1976, «Η οικογένεια σήμερα και αύριο», *Ελληνική Ιατρική*, 45, σ. 203-229.

Engels F., 1948, 1884, *L' origin de la famille, de la propriété privée et de l' état*, Paris, Costes, (Ελληνική μετάφραση: Α. Κυριακοπούλου, Αθήνα, Θεμέλιο, 1966).

Friedl E., 1963, *Vassilika: A Village in Modern Greece*, New York, Holt, Rinehart and Winston.

Γεώργας Δ., 1986α, «Οικολογική ψυχολογία: Ελληνική πραγματικότητα», *Νέα Παιδεία*, 39, σσ. 53-71 και 40, 49-65.

Γεώργας Δ., 1986β, «Οι οικογενειακές αξίες των φοιτητών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 61, σ. 3-29.

Georgas J., 1988, «An ecological and social cross-cultural model: The case of Greece», στο J. W. Berry, S. H. Irvine, E. B. Hunt (επ.), *Indigenous cognition: Functioning in cultural context* (σ. 105-123), Dordrecht, The Netherlands, Martinus Nijhoff.

Georgas J., 1989, «Changing family values in Greece, From collectivist to individualist», *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 20, σ. 80-91.

Γεώργας Δ., 1990, «Οικογενειακές αξίες στη σύγχρονη εποχή», στο Α. Καλαντζή-Αζίζι, Ν. Παρίτση (επ.), *Οικογένεια: Ψυχοκοινωνικές-ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις* (σ. 17-41), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Georgas J., 1991, «Intrafamily acculturation of values in Greece», *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 22, σ. 445-457.

Georgas J., 1993, «An ecological-social model for indigenous psychology: The example of Greece», στο U. Kim & J. W. Berry (επ.), *Indigenous Psychologies: Theory, Method and Experience in Cultural Context* (σ. 56-78), Newbury Park, CA, Sage.

Γεώργας Δ., 1995, «Αξίες και διαφυλικές σχέσεις», στο Ι. Ν. Παρασκευοπούλου, Η. Μπεζεβέγκη, Ν. Γιαννίτσα, Α. Καραθανάση (επ.), *Διαφυλικές Σχέσεις* (σ. 273-293), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Γεώργας Δ., 1996, «Η σύγχρονη κοινωνική ψυχολογία: Θεωρία και εφαρμογές», στο Φ. Τσαλίκογλου (επ.), *Η Ψυχολογία στην Ελλάδα Σήμερα* (σ. 131-142), Αθήνα, Πλέθρον.

Georgas J., Berry J. W., 1995, «An ecocultural taxonomy for cross-cultural psychology», *Cross-Cultural Research*, 29, σ. 121-157.

Georgas J., Berry J. W., Shaw A., Christakopoulou S., Mylonas K., 1996, «Acculturation of Greek family values», *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 27, σ. 329-338.

Georgas J., Christakopoulou S., Poortinga Y. A., Goodwin R., Angleitner A., Charalambous N. (υπό δημοσίευση), «The relationship of family bonds to family structure and function across cultures», *Journal of Cross-Cultural Psychology*.

Γεώργας Δ., Χριστακοπούλου Σ., Μυλωνάς Κ., Schwartz S., 1992, «Οικουμενικές αξίες: Ελληνική πραγματικότητα», *Ψυχολογικά Θέματα*, 5, σ. 7-25.

Γεώργας Δ., Γκαρή Κ., Χριστακοπούλου Σ., Μυλωνάς Κ., Παπαλόη Β. (υπό δημοσίευση), *Οικογενειακές σχέσεις των Ελλήνων φοιτητών στο παρόν και στο μέλλον.*

Γεώργας Δ., Δραγώνα Θ., 1988, «Κοινωνική υποστήριξη και η σχέση της με το ψυχοκοινωνικό στρες, τα ψυχοσωματικά συμπτώματα και το άγχος», *Ψυχολογικά Θέματα*, 1,2, σ. 5-22.

Georgas J., Kalantzi-Azizi A., 1992, «Value acculturation and response tendencies of biethnic adolescents», *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 23, σ. 228-239.

Γεώργας Δ., Παπαστυλιανού Ν., 1993, *Επιπολιτισμός Ποντίων και Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα: Ψυχολογικές διεργασίες προσαρμογής*, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Αποδήμου Ελληνισμού.

Georgas J., Papastylianou D., 1994, «The effect of time on stereotypes: Acculturation of children of returning immigrants to Greece», στο A. M. Bouvy, F. J. R. van de Vivjer, P. Boski, P. Schmitz (επ.), *Journeys Into Cross-Cultural Psychology*, σ. 158-166, Amsterdam, Swets & Zeitlinger.

Georgas J. Papastylianou D., 1996, «Acculturation and ethnic identity: The remigration of Ethnic Greeks to Greece», στο H. Grad., A. Blanco, J. Georgas (επ.), *Key Issues in Cross-Cultural Psychology*, σ. 114-128, Lisse, Swets & Zeitlinger.

Hofstede G., 1980, *Culture's consequences*, Beverly Hills, CA, Sage.

Jayakody R., Chatters L. M., Taylor R. J., 1993, «Family support to single and married African American mothers: The provision of financial, emotional and child care assistance», *Journal of Marriage and the Family*, 55, σ. 261-276.

Κατάκη Χ., 1984, *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, Αθήνα, Κέδρος.

Κατάκη Χ., 1995, *Το μωβ υγρό*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Καυταντζόγλου Ρ., 1988, «Η ιστορία της οικογένειας στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69, σ. 225-242.

Kaye K., 1977, «Towards the origin of dialogue», στο H. R. Schaffer (επ.), *Studies in Mother-Infant Interaction*, London, Academic.

Λαμπίρη-Δημάκη Ι., 1984, «Η κοινωνική έρευνα στον αγροτικό χώρο», *Σύγχρονα Θέματα*, σ. 61-67.

Lee D., 1966, *Rural Greece*, Athens, Institute of Child Health.

Levi-Strauss C., 1947, 1968, *Les structures elementaires de la parente*, Paris, Mouton.

Levine J. M., Moreland R. L., 1992, «Small groups and mental health», στο D. N. Ruble, P. R. Costanzo & M. E. Oliveri (επ.), *The Social psychology of mental health*, σ. 126-165, New York, Guilford.

Levinson D., Malone M. J., 1980, *Toward explaining human nature*, New Haven, HRAF Press.

Lewin K., 1951, *Field theory and Social science*, New York, Harper.

Μαράτου-Αλιπράτη Λ., 1993, «Πρότυπα οικογένειας και συζυγικές κατανομές των οικιακών εργασιών: Η περίπτωση των οικογενειών της Αθήνας», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 12, σ. 133-151.

Μουσούρου Λ. Μ., 1976, *Η Σύγχρονη Ελληνίδα: Βασικά στοιχεία*, Αθήνα.

Μουσούρου Λ. Μ., 1981, *Βασικά στοιχεία για την ελληνική οικογένεια*, Αθήνα, Gutenberg.

Μουσούρου Λ. Μ., 1983, *Κύκλος της οικογενειακής ζωής και γυναικεία απασχόληση*, Αθήνα.

Μουσούρου Λ. Μ., 1985, *Οικογένεια και παιδί στην Αθήνα*, Αθήνα, Εστία.

Μουσούρου Λ. Μ., 1989, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα, Gutenberg.

Morgan L., 1887, 1971, *La Société archaique*, Paris, Anthropos.

Μπαφίτη Τ. (υπό δημοσίευση), *Διαπροσωπικές σχέσεις στην οικογένεια και ψυχοσωματική υγεία*, Διδακτορική διατριβή, Τομέας Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

Murdock P. M., 1949, *Social Structure*, New York, Free Press.

Πανταζόπουλος Ν., 1958, *Ελλήνων συσσωμάτωσις κατά την τουρκοκρατίαν*, Αθήνα.

Πανταζόπουλος Ν., 1967, *Κοινοτικός βίος εις την Θετταλομαγνησίαν επί τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη.

Παπαδήμου Α. (υπό δημοσίευση), *Κοινωνική και ψυχολογική ανάλυση της οικογένειας*, Διδακτορική διατριβή, Τομέας Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.

Parsons T., 1943, «The kinship system of the contemporary United States», *American Anthropologist*, 45, σ. 22-38.

Parsons T., 1949, «The social structure of the family», στο R. N. Anshen (επ.), *The Family: Its functions and destiny*, New York, Harper.

Parsons T., 1965, «The normal American family», στο S. M. Farber (επ.), *Man and civilization: The Family's Search for Survival*, σ. 34-36, New York, McGraw-Hill.

Patterson G. R., McNeal S., Hawkins N., Phelps R., 1967, «Reprogramming the social environment», *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 8, σ. 181-195.

Peristiany J. G., 1965, *Honour and shame: the values of Mediterranean society*, London, Weidenfels and Wicolson.

Rahe R. H., Meyer M., Smith W., Kjaer G., Holmes T. H., 1964, «Social stress and illness onset», *Journal of Psychosomatic Research*, 8, σ. 35-44.

Rotter J. B., 1954, *Social psychology and clinical psychology*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall.

Safilios-Rothschild K., 1970, «The study of family power structure: A review of 1960-69», *Journal of Marriage and the Family*, 32, σ. 539-552.

Schaffer H. R., 1977, *Mothering*, London, Fontana. Ελληνική μετάφραση: Ε. Γιακουμάκη, Ζ. Παπαληγούρα, *Μητρική φροντίδα*, Αθήνα, Κάκτος.

Schwartz S.H., 1994, «Beyond individualism/collectivism: New cultural dimensions of values», στο U. Kim, H. C. Triandis, C. Kagitcibasi, S.-C. Choi, G. Yoon (επ.), *Individualism and collectivism*, σ. 85-122, Thousand Oaks, CA, Sage.

Segalen M., 1986, *Historical anthropology of the family*, Cambridge, Cambridge University Press.

Segalen M., 1996, *Sociologie de la famille* (4η έκδοση), Paris, Armand Colin.

Segall M. H., Dasen P. R., Berry J. W., Poortinga Y. A., 1993, *Διαπολιτιστική Ψυχολογία: Η μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε παγκόσμιο οικολογικό-πολιτιστικό πλαίσιο* (Γεώργας Δ., Επόπτης της ελληνικής μετάφρασης), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Seyle H., 1956, *The stress of life*, McGraw-Hill.

Shehan C. L., Lee G. R., 1960, «Roles and power», στο J. Touliatos, B. F. Perlmutter, M. A. Straus (επ.), *Handbook of family measurement techniques*, σ. 420-441, Newbury Park, CA, Sage.

Smith S., 1995, «Family theory and multicultural family studies», στο B. Ingoldsby & S. Smith (επ.), *Families in multicultural perspective*, σ. 5-35, New York, The Guilford Press.

Stanton M. E., 1995, «Patterns of kinship and residence», στο B. Ingoldsby, S. Smith (επ.), *Families in multicultural perspective*, σ. 97-116, New York, The Guilford Press.

Stern D. N., 1971, «A micro-analysis of mother-infant interaction», *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 10, σ. 501-517.

Toennies F., 1957, «Gemeinschaft and gesellschaft», στο T. Parsons, E. Shils, K. Naegele, J. Pitts (επ.), *Theories of society* (τόμ. 1, σ. 191-201), Glencoe, Ill., Free Press.

Triandis H. C., Vassiliou V., 1972, «An analysis of subjective culture», στο H. C. Triandis (επ.), *The analysis of subjective culture*, New York, Wiley.

Triandis H. C., Bontempo R., Betancourt H., Bond M., Leung K., Brenes A., Georgas J., Hui C. H., Marin G., Setiadi B., Sinha J. B. P., Verma J., Spangenberg J., Tousard H., De Montmollin G., 1986, «The measurement of the etic aspects of individualism and collectivism across cultures», *Australian Journal of Psychology*, 38, σ. 257-267.

Τσαούσης Δ. Γ., 1983, *Η κοινωνία του ανθρώπου*, Αθήνα, Gutenberg.

Τσαούσης Δ. Γ., 1984, *Χρηστικό λεξικό Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Gutenberg.

Τσοποτός Δ. Κ., 1912, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατίαν* (2η έκδοση, 1974), Αθήνα.

Uzoka A. F., 1979, «The myth of the nuclear family», *American Psychologist*, 34, σ. 1095-1106.

Zakynthinos D., 1976, *The making of modern Greece from Byzantium to independence*, Oxford, Oxford University Press.

Zelditch F., 1955, *Social relations and social roles*, San Francisco, Chandler.